

ДІАЛЕКТИЧНЕ ЗАПЕРЕЧЕННЯ – ОСНОВА НАСТУПНОСТІ В ГЕНЕЗИСІ ПРАВА

DIALECTIC DENIAL IS A BASIS FOR CONSISTENCY IN GENESIS OF LAW

Ткаченко В.І.,
к.ю.н., доцент кафедри правознавства

Київський національний університет культури і мистецтв

У статті досліджується генезис права з погляду діалектичного закону заперечення заперечення. Заперечення є основою наступності та запозичення в правових явищах, а пізнання цих процесів сприяє удосконаленню праворозуміння у філософії права. Аналіз показує, що дія заперечення проявляється через інші закони та категорії діалектики.

Ключові слова: право, закони діалектики, заперечення заперечення, наступність, запозичення, природне право, позитивне право.

В статье исследуется генезис права с точки зрения диалектического закона отрицания отрицания. Отрицание является основой преемственности и заимствования в правовых явлениях, а познание этих процессов способствует усовершенствованию правовопонимания в философии права. Анализ показывает, что действие отрицания проявляется через другие законы и категории диалектики.

Ключевые слова: право, законы диалектики, отрицание отрицания, преемственность, заимствование, естественное право, позитивное право.

The genesis of law from the point of view of the dialectical law of denying denial is explored in the article. The denial is the basis of succession and adoption in legal phenomena, and discovering of these processes contributes to improvement of legal thinking in the philosophy of law. The analysis shows that the effect of denying is being demonstrated through other laws and categories of dialectics, which is directed to the development of established ideas about the law and methodological approaches to its understanding.

The dialectical denial in law is an objective process that is the result of the movement of contradictions of natural and positive law in the permanent process of succession and adoption in law. This leads to real changes that manifest and demonstrate different aspects of legal phenomena in a united system of natural and positive law and in society, elimination of the old and the approval of the new in the process of progressive development of law. To the holistic consideration of the problem contributes the consideration of the denial through other laws and categories of dialectics: the law of unity and struggle of opposites of the old and the new, with taking into account the dualism of law as a single whole in endless repetition of structures of struggle of polar opposites of natural and positive law; causal links and inversion transformations of natural law into a positive one, taking into account the features of the of succession and adoption in law; quantitative and qualitative cyclic transformations and their infinite repetition in the direction of improving the system of law and certain natural-legal phenomena, such as fractality, symmetry, which also demonstrate the essence of the objection. Understanding the essence of dialectical denial helps to eliminate distortions and avoid such extremes as nihilistic denial of the heredity of the achievements of law – on the one hand, and conservatism, the blind imitation of the traditions of the past, stereotypes and dogmas – on the other hand.

Key words: law, laws of dialectics, denying denial, succession, adoption, natural law, positive law.

Під час заперечення колишніх, віджилих форм існування відбуваються удосконалення та перетворення у праві. Діалектичне заперечення є об'єктивним процесом, який визначає тенденції розвитку, спрямованості якісних змін у праві і є результатом руху протиріч у постійному процесі, зокрема наступності (спадкоємності) та акумуляції (запозичення). Цей процес сприяє реальним змінам системи права, містить ряд характеристик, які розкривають його механізми, показують різні сторони явища в єдиній системі права та в суспільстві. Діалектика – вчення про всезагальний зв'язок усього, що існує. Дія заперечення у праві проявляється через інші закони та категорії діалектики й окремі природно-правові явища, такі як фрактальність, симетрія, які також передають суть заперечення. Зокрема, загальний закон єдності та боротьби протилежностей виходить із дуалізму права як єдиного цілого у безкінечній повторюваності структури боротьби полярних протилежностей природного та позитивного права. Протилежності породжують причинно-наслідкові зв'язки та інверсійні перетворення природного в позитивне право за умови наступності в поетапному формуванні елементів системи права, кількісні і якісні циклічні перетворення і їх безкінечне повторення в напрямку вдосконалення системи права.

Методологія пізнання права потребує застосування законів діалектики і заперечення, дослідження яких розпочав Геракліт. Завдяки вивченню співвідношення поступальності й повторюваності у процесі розвитку, Гегель обґрунтував філософський закон заперечення заперечення [1, с. 64]. З погляду гносеологічного аналізу різних типів право розуміння, заперечення займає важливе місце в діалектиці пізнання права. Деякі положення заперечення розглянуті в загальній теорії права. Зокрема, процес розвитку права визначається в руслі двох напрямків (форм) сприй-

няття правового матеріалу – наступності, що відбувається в межах національного права (історичний вимір, тобто в часі) і запозичення правового матеріалу – правової акумуляції, що є наслідком перенесення елементів із іноземного права в національне (географічний вимір, тобто в просторі) [2, с. 324]. Дослідження відомих вчених у сфері філософії права – О. Даніляна, С. Максимова – у напрямку необхідності розвитку основних положень гносеології права [3, с. 20] обумовлюють напрямки подальших філософсько-правових досліджень.

Метою статті є дослідження та пізнання права на підставі закону заперечення заперечення, який є основою правових явищ, зокрема наступності та акумуляції та відстеження взаємозв'язку з іншими законами діалектики. Ця обставина обумовлює розвиток усталених уявлень та методологічних підходів розуміння права.

Діалектичне заперечення є одним із основних законів філософії і має якісно різні форми, обумовлені особливістю організації системи права, сутністю заперечуваних явищ, внутрішніми протиріччями системи, а також зовнішніми умовами, наприклад, історичними етапами розвитку суспільства, в яких відбувається розвиток права. У філософії «заперечення» означає перетворення одного предмета на інший з одночасним «знищенням» першого. Одночасно таке «знищення» відкриває простір для подальшого розвитку і виступає як момент зв'язку з утриманням змісту пройдених етапів. Гегель, характеризуючи рух абсолютної ідеї, замість терміну «заперечення» застосовував термін «зняття». Зняття означає не лише знищення, але і збереження системи в переробленому, синтезованому вигляді усього змісту попереднього розвитку [4, с. 123].

Діалектичне заперечення в праві – це усунення старого та затвердження нового в процесі поступального розвитку, за якого в новому, поряд із реальними змінами системи,

зберігаються її позитивні сторони, елементи попередніх форм та типів права, розкриваються його механізми формування та характеристики, обґрунтовується прогресивний характер, а кожен наступний етап права вбирає в себе попередній, забезпечуючи повторення і наступність зв'язків у системах на вищій стадії розвитку. Одночасно повторення універсальних закономірностей відповідно до спадкоємності забезпечує вбирання на кожному новому етапі досвіду попередніх етапів розвитку права. Виходячи з цього, сучасна система права містить в собі досягнення всіх попередніх етапів та дозволяє виявити закономірний зв'язок явищ, як у часі, так і серед одночасно існуючих правових систем.

Принцип наступності та запозичення у процесі розвитку права припускає виділення і вивчення якісно різних етапів і періодів, змістовно і логічно пов'язаних між собою в динаміці єдиного і безперервного процесу пізнання природного та позитивного права як одного цілого. Нинішня система права в своєму розвитку базується на попередньому досвіді, на попередніх досягненнях, де на основі наступності кожен подальший рівень і етап розвитку права вбирає в себе минулий досвід, прискорено повторюючи попередній розвиток у більш скороченому часовому циклі.

Принцип наступності (спадкоємності) відображений у принципі історизму, який є одним із принципів пізнання права і розглядає будь-яке явище як продукт визначеного історичного розвитку. Але внутрішніх умов окремої країни для розвитку і становлення нової системи права недостатньо, тому завжди існує вплив іншої правової системи. Про спадкоємність у будь-якому типі права, в т. ч. і вітчизняному, можна вести мову, лише розглядаючи його в якості складової, хоча і відмінної частини світової правової системи. Невипадково існуюча типологія правових систем позначається через терміни «сім'я» або «тип»: цим підкреслюється спільність ознак правових систем, що нерідко виникли внаслідок правової акультурації, рецепції, тобто прогресивного запозичення елементів одна одної.

Аналіз формаційної типології права [5, с. 23] показує, що кожна правова система певної формації сприймала минулі правові положення і пристосовувала їх для вирішення своїх завдань. Системний аналіз типів права формації показує процес наступності та запозичення у процесі розвитку в часі шляхом «включення» кращого досвіду одного типу права до іншого, наступного за ним, де досягнення та прогресивні напрацювання кожного типу права «поглинаються» наступним. Така наступність простежується в аналізі правових звичаїв первісного суспільства на вершині його розвитку, досягнень рабовласницького, феодального, буржуазного та сучасного типів права. Такий процес розвитку та наступності шляхом історичного поетапного включення прогресивного досвіду одного типу права в інший схематично можна зобразити у вигляді загальновідомої матрешки, де остання фігура, сучасний тип права, включає в себе всі досягнення та прогресивні цінності попередніх типів права. У сучасному праві можливо знайти в трансформованому вигляді ознаки всіх вищезазначених формаційних типів права. Найяскравішим прикладом наступності та акультурації між формаційними типами правових систем була рецепція римського права, сформованого в рабовласницькому Римі, що протягом віків поширювалося по всьому світу, адаптувалося в усіх формаційних типах права та в своїй основі збереглося донині. Щодо звичаїв первісного суспільства, то деякі з них, зокрема ті, які стосуються сімейно-родових відносин патріархальної сім'ї, пройшли довгий історичний розвиток та у трансформованому вигляді відображені у відповідних законодавчих актах позитивного права нинішнього періоду.

Відносно можливості включення доформаційних типів права, т. зв. соціалістичного типу права, зауважимо, що розвиток усіх правових явищ обумовлений певними

закономірностями, але в законодавстві та його реалізації в період існування радянської держави були проявлені окремі елементи та наміри побудови соціалізму, оскільки в замаскованому вигляді він мав також і окремі риси рабовласницького, феодального та капіталістичного (державний капіталізм) типів права, із притаманними йому ототожненням права і законодавства, управління суспільством за допомогою силових методів, принципу доцільності в системі права та ін. Розглянемо лише один із прикладів, де «соціалістичний тип права» юридично закріпив основний метод поневолення – політичні репресії, застосовані до десятків мільйонів людей вперше в історії, а ефемізм «політв'язні» щодо ув'язнених ГУЛАГу маскував незаконність рабства [6, с. 87–88].

Заперечення, на перший погляд, проявляється лише в процесах розвитку права та суспільства в напрямку прогресу, по висхідній лінії, і не охоплює руху по регресивній, нисхідній. Але регрес – це також форма розвитку права, яка відображається в процесі розвитку по спіралі та підлягає аналізу з погляду вивчення протилежностей негативних тенденцій і прогресивних напрямків розвитку з метою усунення суперечностей та пошуку еволюційних напрямків розвитку права.

Говорячи про наступність та акультурацію в українській системі права, необхідно зауважити, що подібне сприйняття, тобто взаємне збагачення, відбувається постійно. Не так давно, наприклад, українське законодавство сприйняло і закріпило такі положення, як інститут присяжних засідателів, допуск адвоката за моменту затримання особи та інші, давно відомі країнам англосаксонської правової системи. Наступність направлена на удосконалення не тільки демократичного прогресивного змісту правових норм та правових інститутів, але і форми права. В українському праві використовуються такі джерела права, як «закон», «декрет», «постанова», «указ» та ін., які використовувалися і в попередніх правових системах інших країн. Найбільш значною є спадкоємність, характерна для всіх типів права у сфері юридичної техніки: правила законотворчої діяльності, форми вираження норм права в законодавчих актах, юридичні поняття і терміни є універсальними, прийнятними для більшості правових систем та входять до загальної культури суспільства.

Що стосується дії заперечення через інші закони діалектики, зокрема єдності та боротьби протилежностей, наступність розвитку в системі права відбувається через повторення полярних протилежностей природного та позитивного права. Це об'єктивний процес, що визначає тенденції спрямованості якісних змін і є результатом руху протиріч. Реально відбувається процес зміни системи права, а протилежності розкривають механізми розвитку цього процесу. Заперечення є моментом (результатом) боротьби між протилежностями – природним та позитивним правом. Будь-яка з протилежностей права є носієм заперечення, оскільки кожна із них має свої неосновні внутрішні протилежності, зокрема в позитивному праві їх велика кількість, а сам поділ на такі протилежності, їх боротьба і розв'язання суперечностей є рушійним началом розвитку права.

Враховуючи ці обставини, схема ілюстрації закону заперечення заперечення – це повторювана полярність у вигляді виникнення багаторівневих полюсів, а повторення багаторівневої полярності точок протилежностей народжує траєкторію у вигляді спіралі. Така схема і визначає суть закону заперечення заперечення: для розвитку та становлення системи права необхідно повторення попередніх етапів. Закон єдності та боротьби протилежностей природного та позитивного права визначає і спадкоємність у діалектиці боротьби нового і старого права. Нові правові ідеї народжуються в старій системі права і базуються на ній. На початку нове в правовій системі та суспільстві слабше за старе, але воно, в процесі боротьби цих протилежностей

тей, вибирає все позитивне, що було в старому, розвивається і міцніше в боротьбі зі старим. Нове в системі права та суспільстві містить потужний потенціал розвитку, завдяки якому, внаслідок боротьби, перемагає стару систему права, не дивлячись на опір в суспільно-правових процесах. Із часом нове в праві стає старим і в процесі боротьби повинно поступитися місцем новим ідеям природного права та їх впровадженню в нормах позитивного права. У підсумку це заперечення призводить до перетворення системи права на свою протилежність та появи нової системи права. Завдяки боротьбі протилежностей нового і старого здійснюється безперервне накопичення системою права досвіду розвитку, що відбувається у взаємозв'язку з розвитком суспільства. Те що досягнуто в процесі подолання суперечностей у праві, сьогодні вже не вимагає колишніх зусиль, є надбанням системи права та суспільства, на яке можна спиратися, щоб рухатися далі.

Заперечення також проявляється в причинно-наслідкових зв'язках, які повторюються на всіх рівнях буття, зберігають багаторівневий зв'язок розвитку системи: наступність (спадковість) та акультурацію у праві. Закон єдності та боротьби протилежностей породив причинно-наслідкову модель, у якій ідеї природного права є причиною, а наслідок – результатом впровадження цих ідей та народження нового, прогресивного в позитивному праві. Ці дві складові частини відносно стабілізуються третьою – точкою трансформації, перехідних інверсійних процесів між причиною і наслідком, яку здійснює суспільство та його політико-правова система, зокрема гілки влади. Що стосується запозичення в праві, воно можливе лише за виконання певних умов, які породжують кореляційні зв'язки та детермінують причинно-наслідкові. Запозичення певною державою правових новел може мати очікувані прогресивні наслідки для суспільства, якщо нова ідея (причина) природного права: прийнята, усвідомлена державою та суспільством як необхідна; в суспільстві, державі визріли умови реалізації (втілення) нової ідеї природного права; перехідно-інверсійні процеси від ідеї-причини до наслідку здійснюються із запозиченням форм позитивного права, адаптованих до умов суспільства та системи права, виконавчих та судових органів. Врахування таких обставин у розвитку права та суспільно-правових процесів у ряді країн привело до успішних економічних, судово-правових реформ, і, навпаки, як показує практика їх ігнорування, призводить до поглиблення усесторонньої кризи суспільства та держави.

Удосконалення минулого в суспільно-правових процесах відбувається шляхом сучасних перетворень у праві, закладанням нової ідеї-причини природного права. Життєво важливим для суспільства є вчасно зважитися на позбавлення від колишніх надбань у праві, якщо вони стають перешкодами для майбутніх інверсійних процесів у розвитку права. Цей процес безкінечний, природне та позитивне право, як причина і наслідок, взаємно вдосконалюють один одного, а пізнання природного права проходить як у перехідних інверсійних процесах, так і в процесі реалізації та вдосконалення норм позитивного права. Вся система перебуває в постійному розвитку, що і забезпечує наступність і спадкоємність у праві. Відповідно до ієрархічності причинно-наслідкових зв'язків у праві, рівню проявлення ідеї, мети природного права в сфері причин відповідає рівень пізнання та накопичення досвіду в сфері наслідку – позитивному праві. Наступність причин і наслідків на всіх рівнях системних відносин у праві створює загальну структуру організації системи права та його складових частин – природного та позитивного права, які перебувають у процесі постійного вдосконалення один одного. Відображуючи принцип наступності та акультурації, загальна схема права безкінечно повторюється в суспільно-правових національних і світових процесах.

Виникнення нових ідей природного права в старій системі права, за наявності умов та кореляційних зв'язків,

веде до перемоги нового в старому, як наслідок впровадження прогресивних правових ідей. З одного боку, саме минулий і сучасний стан системи права зумовлюють реальність настання того чи іншого алгоритму розвитку подій у майбутній системі права. Це означає, що можливі не будь-які варіанти розвитку подій у разі втілення ідей природного права, а тільки ті, які визначені минулими умовами цієї системи права, зокрема рівнем її розвитку, готовності для впровадження тих чи інших правових новел, їх трансформації або запозичення та можливості адаптації до умов розвитку вітчизняної системи права та суспільства, що і породжує кореляційні зв'язки у реалізації ідей природного права.

Що стосується повторення кількісних складових частин розвитку системи права, вони приводять до їх якісного перетворення у разі циклічного повторення усіх попередніх етапів, розвитку системи права, наступності та спадковості. Відбувається природна циклічність розвитку суспільства і права, коли накопичення кількісних змін веде до інверсійних процесів та визначає стрибок у нову якість права та суспільства.

Процес перетворень відображається в природній-правовій циклічності, яка спостерігається в соціально-економічних, політико-правових системах, в усіх багаторівневих системних стосунках у суспільстві. З цього приводу німецький філософ О. Шпенглер зазначав, що розвиток культури і процесів у суспільстві підпорядковується певній циклічності, який зумовлює головні фази їх розвитку [7, с. 93]. Широкі дискусії ведуться з приводу кондратьєвських періодичних циклів розвитку економіки країн [8, с. 183]. Право, як і інші суспільні та економічні явища, підпорядковуються циклічності розвитку, що потребує окремого, більш детального розгляду. Зауважимо лише, що закон переходу кількості в якість проявлений як закономірна циклічність розвитку суспільства та права. Накопичення досвіду в циклі етапів формування системи права створює умови переходу цієї системи на якісно новий рівень її розвитку, де вона пізнає мету системи більшого рівня і нові ціннісні орієнтації. Це означає початок нового витка спіралі, одночасність повторення закономірностей багаторівневої структурної організації систем у просторі їх прояву і циклічності їх поетапного формування. Суть заперечення за умови накопичення кількісних та якісних показників полягає в тому, що у процесі розвитку права, єдності та боротьби протилежностей природного та позитивного права, траєкторія руху є синтезом поступального, прямолінійного просування вперед та просування по колу, повертання по траєкторії спіралі, яка начебто веде до старої системи права, але це повертання відбувається вже на вищому рівні, новому витку спіралі. У цьому і проявляється циклічність кількісних і якісних перетворень в праві. Заперечення відбувається у дві фази – інволюційний процес, або кількісний перетворення, та еволюційний процес, або якісний перетворення, та охоплюється триєдиним процесом: побудуванням форми правової системи (реформування, подолання попередньої, тощо) встановлення взаємодії між елементами системи права (часткове збереження, спадкоємність, наступність) і управління (формування, творення нового).

Нові ідеї природного права народжуються в попередньому циклі, в старому устрої, який ще продовжує існувати, та певним чином сприймаються або ігноруються старим, відображаючи боротьбу старого і нового в праві. Зокрема, ідея природного права незалежності українського народу з'явилися ще за декілька століть до реального отримання незалежності, виникла в попередньому, старому суспільстві та певним чином знайшла відображення в попередньому циклі правової системи, зокрема у створенні Української РСР у складі радянської держави. Повна незалежність та суверенітет юридично (формально) закріплені на початку 90-х рр. попереднього століття. Із цього

часу почався цикл побудови незалежної демократичної держави, громадянського суспільства. На першій фазі він проявляється в кількісних накопиченнях та інволюційних процесах (аналіз, усунення старого, пошук шляхів розвитку). Суспільство ще тільки усвідомлює цінність реалізації ідеї незалежності та суверенітету. Кількісні накопичення реалізуються в побудові форми правової та державної системи: створення законодавчих органів та законодавчої бази, системи виконавчих та судових органів і т. д. Тому боротьба протилежностей, зокрема нових ідей природного права, за їх впровадження в позитивне право на першому етапі нового циклу розвитку суспільства відчувається особливо гостро. У цьому процесі ми і згадаємо внутрішні та зовнішні причинно-наслідкові зв'язки в суспільстві і системі права, які тягнуться з далекого минулого та не дозволяють рухатися необхідними темпами перетворень. Кількісні та якісні перетворення повинні розглядатися у взаємозв'язку з принципом незворотності процесів, що відбуваються, незворотності розвитку. Це означає, що повернутися до тих чи інших законодавчих процесів минулого всупереч новим ідеям-причинам та умовам розвитку неможливо, як неможливе повторення або копіювання історичного досвіду та законів інших країн, запозичення форм, перетворень або інститутів у неадаптованому до реальних умов розвитку суспільства без врахування детермінуючих причинно-наслідкових зв'язків.

Зрозуміти перераховані аспекти наступності в праві допоможуть такі природні явища, як фрактальність та симетрія. Що стосується симетрії, то ще давньогрецький філософ Платон, говорячи про гармонійність світу, бачив симетрію у всьому. Симетрія (від грецького *symmetria* – співрозмірність) застосовується у філософії та прямо стосується наступності (спадковості) у праві, оскільки означає повторення, «інваріативність» структури об'єкта, властивість об'єкта відтворювати себе за певних змін, перетворень чи трансформацій, які називаються операціями симетрії [9, с. 7].

Фрактальність у правовій науці вивчається порівняно недавно, але вже застосовується у поєднанні з різними традиційними науковими категоріями юриспруденції. За походженням дана категорія належить до фрактальної геометрії, а термін «фрактал» (від лат. *fractus* – дробовий, ломаний, подрібнений) послужив основою для утворення категоріального ряду: «фрактал», «фрактальний», «фрактальність». Дробність фрактала є математичним відобра-

женням міри неправильності фрактала, за допомогою якої з'явилася можливість розрізнити й індивідуалізувати те, що раніше не піддавалося індивідуалізації. Важливою для пізнання наступності в праві є така якість фрактала, як самоподібність та можливість повторюватися знову і знову. У цьому процесі майбутнє вибирає фрактали теперішнього, які надалі стійко існують, а установки теперішнього були фракталами в минулому. Це стосується і позитивного права як певної мережі фракталів, що постійно зазнають еволюційних змін [10, с. 158]. Історично розвиток права як єдиного цілого (природного та позитивного права) розгортається за конфігурацією фрактала, що можна відстежити на окремих історичних прикладах. Найбільш яскравим прикладом наступності та повторення фрактальності була рецепція римського права. Ця первинна матриця (ядро) права, у всіх своїх розворотах знову і знову повторює сама себе як голографічна структура права. Від ядра, яким був Старий Рим, ця система розповсюджувалася за принципом фрактала настільки широко і глибоко, що привела до проникнення римського права майже в усі правові системи світу.

Отже, діалектичне заперечення в праві – об'єктивний процес, який є результатом руху протиріч природного та позитивного права в постійному процесі наступності та запозичення в праві. Це приводить до реальних змін, які проявляють та показують різні сторони явища в єдиній системі права та в суспільстві, усунення старого та затвердження нового в процесі поступального розвитку. Цілісному розгляду проблеми сприяє розгляд заперечення через інші закони та категорії діалектики: єдності та боротьби протилежностей старого і нового з урахуванням дуалізму права як єдиного цілого у безкінечній повторюваності структури боротьби полярних протилежностей природного та позитивного права; причинно-наслідкових зв'язків та інверсійних перетворень природного в позитивне право з урахуванням особливостей наступності та запозичення в праві; кількісні та якісні циклічні перетворення і їх безкінечне повторення в напрямку вдосконалення системи права. Окремі природно-правові явища, такі як фрактальність, симетрія також передають суть заперечення. Розуміння суті діалектичного заперечення допомагає усунути спотворення і уникнути таких крайнощів, як нігілістичне заперечення спадковості досягнень права та консерватизм, сліпе наслідування традицій минулого, стереотипів і догм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.3. М., 1977. С. 32, 34.
2. Скаун О.Ф. Теория держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
3. Данильнян О.Г., Байрачная Л.Д., Максимов С.И. Философия права: учебник. Харьков, 2005. 416 с.
4. Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя. М.: Политиздат, 1975. 496 с.
5. Пономаренко С.В., Попов В.І. Теория держави і права. М., 2008. 324 с.
6. Галенко О.І. Рабство в Україні. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. Думка, 2012. Т. 9. 146 с.
7. Континент Європа: Наук. зб., присвяч. 80-річчю виходу у світ пр. О. Шпенглера «Занепад Європи» / ред.: Ю. Вільчинський. Л., 2000. 173 с.
8. Кондратьевские волны: Аспекты и перспективы / отв. ред. А.А. Акаев. Волгоград: Учитель, 2012. 383 с.
9. Українська радянська енциклопедія: у 12 т. / гол. ред. М.П. Бажан. К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985. 546 с.
10. Сливка С.С. Філософія права: навч. посіб. К.:Аттика, 2012. 255 с.